

Müharibə, onun mənşəyi və öyrənilməsi **(Tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq)**

Orxan Zamanov

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və Xəzər Universiteti)
ordukaqan@yahoo.com

Açar sözlər: müharibə, müharibənin mənşəyi, militagenez, hərbi tarixi və hərbi fikir

Müharibə və onunla bağlı meydana çıxan maddi-mədəniyyət nümunələri arxeologiya elminin başlıca mənbələrindən (39;75;133;134;135;157) olsa da, onun üzərində milli elmdə nəzəri-konseptual tədqiqat işi yazıya alınmamışdır (162,5-15; 154,28-30; 78; 7,4-6). Bu məsələ daha çox hərbi tarixçilərinin və siyasi tarix üzrə ixtisaslaşan mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olmuşdur (14; 18; 57; 17).

Müharibənin mənşəyi haqqında danışıqda ilk öncə onun tarixi inkişaf formaları və tarixən mövcud analogiyalar barədə bəhs etmək lazımdır. Müharibənin tarixi inkişafı bilavasitə məhsuldar qüvvələrin (52;53;54) və cəmiyyətin iqtisadi imkanları ilə birgə baş vermişdir. Bu məsələlər ilə bağlı tarixən müxtəlif fəlsəfi, ideoloji və siyasi fikirlər ilə yanaşı geniş iqtisadi baxışlar da mövcuddur. Lakin bu fikirlər və baxışları şərh etməzdən öncə müharibənin mahiyyəti, anlamı, tərif, keçmiş və müasir analogiyaları və ümumilikdə təbiəti (xarakteri) haqqında bəhs etmək vacibdir.

İlk öncə meydana gələn sual müharibənin nə olmasıdır. Müharibə nədir? Bu suala cavab birmənalı və konkret deyildir. Çünki, bu suala və ümumiyyətlə bu məsələyə tarixən siyasi-ideoloji baxımdan yanaşılıb. Bütün dövrlərdə müharibə siyasiləşib və siyasi mahiyyət daşıyıb. Son zamanlar çap olunmuş bəzi ədəbiyyatlarda müharibə obyektiv olaraq dövlətin siyasəti ilə bilavasitə bağlı hadisə və proses kimi şərh edilir (57, 9-19). Lakin, buna rəğmən istər XIX yüzillikdə, istər XX yüzillikdə, istərsə də XXI yüzillikdə müharibəyə olan münasibət çox ziddiyyətli və qeyri-obyektiv olmuşdur. Müharibələri pisləyən və tənqid edən tərəflər adətən zəif olmuş, sonradan gücləndikdə müharibənin labüd olduğunu müdafiə etmişdirlər¹. Əksinə müharibənin zəruriliyini iddia edənlər məğlub olanda və ya zəifləyəndə mü-

¹ Misal üçün Marksizmdə ədalətli və ədalətsiz müharibələr bölgüsü özü-özlüyündə riyakar bir təsnifatdır. Müharibədə əslində ədalətli və ədalətsiz tərəf olmur. Öz torpaqlarını işğaldan azad etmək istəyən heç bir tərəf ard-arda zəfərlər qazananda həmişə düşmən torpaqlarına da yiyələnmiş, onları da qisas və təzminat olaraq ələ keçirmişdir.

haribənin qeyri-məqbul mübarizə yolu olmasını irəli sürmüşlər. Beləliklə, müharibəni pisləyən tərəf və ya müdafiə edən tərəf hərbi-iqtisadi gücünə görə belə etmişdir. Bəzi hallarda isə güclü tərəf sadəcə siyasi-diplomatik səbəblərdən müharibəni pisləmişdir. Bu zaman ideoloji pərdələnmədən istifadə edilməsi geniş yayılmış qayda kimi özünü bürüzə verirdi. Məhz belə bir hal ilə müharibənin mahiyyəti Sovet elmində öz əksini tapmış oldu. Misal üçün Marksizm əsaslanan Sovet elmi və tarixşünaslığının mövqeyini əks etdirən nəşrlərdə müharibəyə, onun mənşəyinə, formaları və mahiyyətinə olan münasibət ideoloji-siyasi baxımdan əks olunmuşdu (86; 95; 96;). Bunları nəzərə alaraq məsələyə “nisbi bitərəflik” mövqeyindən yanaşan ictimai şüur formasına və dünyagörüşünə müraciət edilməsi daha məqbuldur. Çünki, bilavasitə hərbi elmində (hərbşünaslıqda) hansı ki, müharibə kimi çox vacib məsələnin hərtərəfli araşdırılması ilə məşğuldur bu məsələ istər-istəməz siyasiləşib. Müharibəyə cəmiyyətin keçmişini öyrənən elm sahələrinin münasibəti isə ya eynilə siyasi təsir altındadır, və yaxud ümumiyyətlə bu təsire məruz qalmamaq üçün belə məsələlər işlənilir və ya münasibət bildirilmir. Lakin istərsə də tarix və onunla bağlı elmlər, istər antropologiya və ona bağlı sahələr tədqiqatlarının obyektivi və predmetindən asılı olaraq müharibə probleminə bu və ya digər şəkildə toxunurlar. Biz isə məsələnin şərhinə fəlsəfə ilə başlamağı məqsədəuyğun hesab edirik. Beləliklə, fəlsəfəyə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərdə və ensiklopedik lüğətlərdə müharibə dövlətlərinin və bu dövlətlər daxilində siniflərin siyasətinin zorakılıqla davam etdirilməsindən ibarət olan ictimai-siyasi hadisədir (19,300; 175,86-87). Siyasətin zorakılıqla davam etdirilməsindən ibarət olan ictimai-siyasi hadisə kimi müharibə şərh olunarsa, bu zaman məşhur alman-prus hərbi nəzəriyyəçisi Karl fon Klauzevin “Müharibə haqqında” əsərində deyildiyi anlamda müharibə siyasətin qanlı davamı kimi ifadə olunur (9,75-90). Bu fikri bir çox görkəmli hərbi və siyasət xadimləri dəstəkləmişdirlər. Misal üçün Almaniyalı “qanla və dəmirlə” birləşdirmiş Otto fon Bismark müharibəyə olan münasibətini belə ifadə etmişdir: “Dövrün böyük məsələləri çoxluğun çıxışları və qətnamələri ilə yox, dəmir və qanla həll olunur!” (82,27).

Məsələyə obyektiv yanaşmalı olan sahələrdən biri də, iqtisad elmi və iqtisadi nəzəriyyədir. Bu sahələr ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafı qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi ilə məşğul olduğundan, istər-istəməz müharibə kimi təsərrüfat üçün aktual məsələyə münasibət bildirməli idilər. Lakin iqtisadi maraqlar özü-özlüyündə müharibəni şərtləndirən amil olduğundan müxtəlif dövrlərdə, iqtisadi quruluşa və formasiyaya bağlılıqdan irəli gələn səbəblərdən iqtisadiyyatın müharibə ilə əlaqədar fikirləri yekcins olmamışdır (166, 173; 11). Üstəlik fərqli iqtisadi formasiyalarda və təlimlərdə müharibənin əsaslandırılması və ya rədd edilməsi müxtəlif səviyyələrdə və şəkillərdə həyata keçirilmişdir. Müharibə iqtisadiyyatını və hərbi sənaye

ilə bağlı A.Smitin, D.Rikardonun, K.Marksın, F.Engelsin, C.M.Keysin, və başqa iqtisadçıların baxışları haqqında mövcud ədəbiyyatları nəzərə alaraq burada onların mövqeyi üzərində dayanmaq doğru olmaz (166; 11).

Digər ictimai-şüur formalarının məsələyə yanaşması daha çox humanizm və siyasi sifariş ilə bağlı olmuşdur. İstər din və ya mifologiya, istər folklor və bədii-ədəbi düşüncə, istərsə də, incəsənət və hüquq müharibə mövzusunda özünəməxsus olsa da, siyasi-ideoloji cəhətdən yanaşmışlar və indi də, belə etməkdədirlər (10; 66; 159; 151).

Ancaq elm və elmi düşüncə müharibə kimi həssas məsələyə soyuqqanlı və obyektiv yanaşma nümayiş etdirmək iqtidarındadır (4; 31; 32; 38). Müharibəyə siyasi-ideoloji və hərbi baxışları gözdən keçirmədən elmi şərhə keçmək məqsədəuyğun deyil. İlk öncə politologiyanın, geostrategiyanın və sosiologiyanın yanaşması maraqlı məsələlərdəndir (24; 43; 102; 164; 179; 178).

Geosiyasət elminə görə müharibə siyasi məqsədlərə çatmaq üçün ən bahalı və qeyri-rasional (qeyri-səmərəli) üsul kimi qiymətləndirilir. Xüsusilə, geosiyasətdə hərbi-güc məkanının əhəmiyyətinin genişlənməsi və öyrənilməsilə bağlı olaraq silahlı qüvvələrin tətbiqi məsələsi həm siyasət elminin həm də, geosiyasətin diqqət mərkəzindədir (104, 41-58; 105, 28-34). Dünya geosiyasi fikir tarixi əsas etibarlı ilə sülh və müharibə, münaqişələr, silahlı qüvvələr ilə bağlı məsələləri təftiş etmiş, hərbi-siyasi məqamları dərinlən şərh etmişdir (103-85, 105, 109, 157, 221, 324, 364, 421, 443, 591). Politologiyaya görə müharibə dövlətin mütəşəkkil hərbi qüvvələri, yaxud digər siyasi strukturlar tərəfindən həyata keçirilən açıq silahlı zorakılıqdır (43, 221). Bəzi siyasət elminə həsr olunmuş nəşrlər müharibə anlayışından yan keçməyə çalışsalar da, hakimiyyətin mahiyyəti və məzmunu barədə bəhs edərkən zorakılıqdan və güc tətbiqindən, həmçinin güc balansından danışmalı olurlar (164, 75-85; 102, 98-115, 346-352, 448-454).

Bilavasitə hərbişünaslığın və hərbi nəzəriyyənin müharibə probleminə münasibəti çoxsaylı hərbi ensiklopedik lüğətlərdə və ümumiləşdirilmiş ədəbiyyatlarda öz əksini tapmışdır (169; 200; 87, 205-248, 282-288, 352-355; 97, 306, 337, 907-909; 96, 205).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ümumi, qısa icmaldan sonra müharibənin mənşəyi və yaranması (genezisi) və ya militagenez haqda olan elmi dəlillərdən və mövcud konsepsiyalardan bəhs edilməsi vacibdir. Ümumiyyətlə müharibə nədir? Əslində: müharibə - bir-birini tanımış, faktiki müstəqil olan dövlətlər və dövlətlər ittifaqının silahlı yolla qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirməsidir.²

Müharibənin aşağıdakı başlıca xüsusiyyətləri mövcuddur.

² Bu tərif məqalənin müəllifinin hələ universitet illərində oxuduğu zaman hərbi tarixi və savaşı sənətilə bağlı ilk araşdırmalarını apararkən meydana çıxmışdır.

- 1) Ordu və ya silahlı hərbi qüvvələr tərəfindən aparılır.
- 2) Sülh müqaviləsi və ya razılaşma ilə bitir.

Yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətlərə aşağıdakı beş əlaməti (xassəni) əlavə etmək lazımdır.

Müharibənin başlıca əsaslı əlamətləri:

- 1) Müharibə kütləvi xarakter daşıyır.
- 2) Müharibə ordular və qoşunlar vasitəsilə aparılır.
- 3) Müharibə sistemli fəaliyyət sahəsidir.
- 4) Müharibənin hər zaman bəlli iqtisadi, ideoloji və siyasi səbəbi, məqsədi və hədəfi vardır.
- 5) Müharibənin ilkin hazırlıq, konkret başlanma, müddətli gedişat və rəsmi bitmə zamanı vardır. Hər bir müharibə hərbi və iqtisadi potensiala əsaslanaraq müəyyən davamiyyətə və müddətə malikdir.

Öyrənilmə tarixi, tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq.

Müharibənin mənşəyi, yaranışı və təkamülü ilə bağlı ilk fikirlər Qədim Şərq ölkələrində meydana çıxmışdır. Bütün elm və sənət sahələrində olduğu kimi yenə də, Qədim Şərq xalqları eynilə müharibə məsələsinə ilk olaraq münasibət bildirmişlər.

Faktiki olaraq bir çox müasir elmlərin və bilik sahələrinin əsası məhz Tunc dövründə qoyulmuşdur (132, 23). Bəllidir ki, Tunc dövrü və ümumilikdə Paleometal dövrü Qədim Şərq cəmiyyətlərinin inkişafa başladığı, tarix səhnəsinə çıxdığı və hegemonluq etdiyi bir tarixi mərhələdir (42; 48; 68; 101; 124). İlk öncə Qədim Misirdə müharibə məsələsinə toxunmaq lazımdır. Təəssüf ilə qeyd edilməlidir ki, Misir e.ə. III-II minilliklərdə çox qapalı ksenofob və dini-mistik baxışların üstünlük təşkil etdiyi bir ölkə idi. Bu baxımdan Qədim Səltənət və ya sülalələr dövrünün yazılı ədəbiyyatı üç janr ilə təmsil olunmuşdu ki, bunlardan ancaq biridə - bioqrafik xarakterli mətnlərdə hərbi məsələsinə toxunulurdu. Digər janrlar dini poeziya və əxlaqi təlimlərdən ibarət idi. Lakin avtobioqrafik xarakterli ədəbiyyatda Asuan üzərinə Xarkxufanın yürüşləri və Uninin bədəvilər üzərində qələbələrindən bəhs olunur. (132, 131). Baxmayaraq ki, Qədim Misirdə xeyli miqdarda elmi biliklər toplanmışdı ancaq onlar bunu nəzəri tədqiqata çevirməmişdilər. Əldə olan yazılı elmi-empirik sənədlər əsas etibarını ilə tibb və riyasiyyat ilə bağlıdır. (132). Eynilə sonrakı dövrlərdə Qədim Misirdə hərbi sahəsilə əlaqədar nəzəri və ya təbii ədəbiyyat və araşdırma meydana çıxmadı. Halbuki, e.ə. II-I minilliklər Misir tarixi hərbi əməliyyatlar ilə zəngindir. (204, 350-391; 124, 43-44, 57-59; 70; 71; 185, 260-338). Lakin, Qədim Misir indi olduğu kimi çox münbit geostrateji və təbii ərazidə yerləşmişdi. Onu coğrafi olaraq dənizlər və səhralar əhatələyir. Üstəlik Misir dünyanın nadir ölkələrindəndir ki, özünü təmin edəcək resurslara malikdir. Xüsusilə də, paleometal dövründə Qədim Misir hökmdarlarının xarici hərbi səfərləri epizodik

xarakter daşıyır (180, 7-32; 177). Bu mənzərəyə Misir əhalisinin vuruşqan olmayan təbiətini əlavə etdikdə, təəccüblü deyil ki, bu ölkədə hərbi işi və döyüş sənəti populyar və aktual deyildi. Qədim Misir tarixinin çox hissəsini müstəqil və azad ölkə kimi yaşayıb. Onu əhatə edən xalqlar isə Misir üçün ciddi təhlükə törətmirdilər (204, 350-391; 146, 15-30; 70). Ancaq, Yeni səltənət dövründə Misir fironları öz iqtisadi və siyasi maraqlarını qorumaq üçün Ön Asiyada geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlar aparmışdılar (23, 63-90; 71; 2, 14-20). Məhz bu qısa müddətli dövr dünya hərbi elminə və döyüş sənətinə öz ilk töhvlərini verdi (98, 22-39; 58, 11-19).

- 1) İlk hərbi paradlar və döyüş təlimləri.
- 2) İlk sistemli və ardıcıl hərbi kampaniya.
- 3) İlk beynəlxalq, müharibəyə son qoyan rəsmi müqavilə.

Məhz yuxarıda qeyd edilən məsələlər tarixin bütün dövrlərində hərbi ilə bağlı olacaq faktorlardır.

İkinci müharibə ilə bağlı bəhs edilməsi vacib Qədim Şərqi ölkəsi İkiçayarasıdır. Bu bölgə öz coğrafi və təbii xüsusiyyətinə görə Nil vadisindən tamamilə fərqlənir. Uzun dövr ərzində Şumerdə xırda şəhər dövlətlər mövcud olmuş və ölkə vahid şəkildə çox gec birləşdirilmişdi (132, 175; 123). E.ə. III minillik Şumer tarixində şəhər-dövlətlərin mübarizəsi kimi xarakterizə olunur (60; 68, 72-145). Hətta daha əvvəlki dövrlərdə və sonralarda bu dövlətlərin qonşu ölkələrə yürüşləri və ekspansiyası³ müşahidə olunsada, Şumer daha çox ticarət və əkinçilik ənənələrinin təşəkkül tapdığı bir ölkə olaraq qalırdı (22, 127-294; 55, 101-150; 1, 571-608; 23, 68-94; 26, 67-97). Bunun tam əksinə İkiçayarasının şimal hissəsində Akkad çarlığında vəziyyət başqa idi. Burada hərbi işi kifayət qədər irəliləmişdi. Sonrakı mərhələdə e.ə. II minillikdə istər Birinci Babil çarlığı, istər Kassi sülaləsi, istərsə də Mittaniya və Assuriya hegemonluğu zamanında İkiçayarasında hərbi nəzəriyyə və traktatlar ortaya çıxmıdı (194,211-225, 263-270). Buna rəğmən məhz burada ilk hərbi texnologiyalar və innovasiyaların döyüş sənətinə tətbiqi əyani sürətdə özünü büruzə verdi (132,175-194; 147-162). Bu nailiyyətlərin çoxu bəşər tarixinin ilk işğalçı imperiyası olan Assuriyanın adı ilə bağlıdır (77,302-313). E.ə. III-I minilliklər ərzində İkiçayarası dünya hərbi işinə və döyüş sənətinə əhəmiyyətli nailiyyətlər bəxş etdi:

³ Uruk ekspansiyası anlayışı müasir arxeologiyada son zamanlar geniş yayılmışdır. Bu terminin istifadəsi və anlamı ilə bağlı Mehmet Özdöğən, Marçella Frangipanninin, Bertill Lyonettin, Fərhad Quliyevin, Nəcəf Museyiblinin, Tufan Axundovun və bir sıra digər tədqiqatçıların yazıları vasitəsilə tanış olmaq mümkündür. Həmçinin məqalənin tərtibi zamanı ortaya çıxmış məsələ qədim Şumer dastanları ilə bağlıdır. Bu dastanlarda ("Enmerkar və Aratta hökmdarı", "Luqalbanda və Enmerkar", "Luqalbanda və Hurrum dağı", "Enmerkar və Ensukuşsiranna" və "Gilqameş və Aqa") yad ölkə və diyarlara səfərlər, yürüşlər və mübadilə barədə məlumatlar vardır. Ehtimal etmək olar ki, onların yaranması İkiçayarasında erkən şəhər-dövlətlərin təşəkkülü zamanı hərbi və ticari xarakterli ekspansiyalar dövrünü özündə əks etdirir.

- 1) Döyüş arabaları və hərbi təchizat sistemi
- 2) Peşəkar və nizami ordu
- 3) Qaladələ, deşən və dağdan texnika və s.

Paleometal dövründə Qədim Şərqi digər bölgələrində sinifli cəmiyyətin və siyasi sistemlərin təşəkkül tapması ilə əlaqədar istər Kiçik Asiyada⁴, Orta Şərqdə və Qafqazda, istərsə də Cənubi Asiyada Misir və İkiçayarasında müşahidə olunan proseslər yerli amillərin meydana gətirdiyi fərqliliklər nəzərə alınmaqla eyni cür təzahür edirdi (115; 22; 55). Lakin, bir bölgədə hadisələr tam başqa səpgidə e.ə. I minillikdə getməyə başladı. Bu bir-birinə iqtisadi-ticari və mədəni-sosial aspektdən bağlı olan amma, coğrafi, etnik, təbii və sivilizasiya baxımından çox fərqli iki subqitədə - Mərkəzi Asiyada və Uzaq Şərqdə özünü göstərdi (161, 187-374; 21, 76-85; 61; 196; 94; 93; 95).

Mərkəzi Asiya geniş coğrafiyası və sərt təbii şəraiti ilə insanlıq tarixinin bütün dövrlərində hərbi işinin və döyüş sənətinin mərkəzlərindən olmuşdur (61; 21,76-110). Bu bölgədə Paleometal dövrünün sonlarından başlayaraq özünəməxsus etno-mədəni və geosiyasi sistem formalaşmağa başladı. Bölgə rəngarəng iqtisadi, etnik və mədəni inkişaf səviyyəsinə malik idi. Məhz bu bölgədə e.ə. VIII – eramızın XVIII yüzilliklərinin hərbi tarixini müəyyən edəcək *türk savaşı sənəti* ortaya çıxmışdır (21,85-107; 61). Lakin eynilə Qədim Şərqi digər bölgələri kimi burada e.ə. III-I minilliklərdə hərbi nəzəri fikir öz formalaşma mərhələsində idi.

Yuxarıda bəhs edilən subqitədən fərqli olaraq Uzaq Şərqdə həm təbii şərait, həm coğrafi vəziyyət, həm iqtisadiyyat (təsərrüfat), həm də siyasi təşkilatlanma tamamilən başqa idi. Xüsusilə də, Xuanxe və Yansız çayları vadisində təşəkkül tapan IV qüdrətli Qədim Şərq sivilizasiyası olan Qədim Çində e.ə. III-II minilliklər hərbi-siyasi hadisələr ilə zəngin olsa da, digər Qədim Şərq ölkələrindən fərqlənmirdi. Məhz e.ə. I minillikdə Qədim Çin dünyaya hərbi elminə və döyüş sənətinə ilk nəzəri əsərləri bəxş etmiş oldu. Bu dövrdə Çində fəlsəfə və elm dövrünü qabaqlayan temp ilə inkişaf edirdi. Buna ölkənin zənginliyi və təbii-coğrafi şəraiti ilə bərabər, eyni zamanda siyasi-hərbi pərakəndəlik, xarici müdaxilələr və daxili üsyanların meydana gətirdiyi təlatümlər rəvac verirdi. Müqayisə üçün qeyd etmək olar ki, eramızın XV-XVII yüzilliklərində İtaliyada, XVI-XIX yüzilliklərində Almaniya eyni proseslər təzahür edirdi.

Çində hərbi fəlsəfəsinin yaranmasına bilavasitə klassik fəlsəfi məktəblərin və təlimlərin – Moizm, Leqizm, Daosizm və Konfusiçiliyin təşəkkülü müstəsna təsir göstərmişdir. Eyni zamanda mistik-dini mühitin üstünlüyünə

⁴ Kiçik Asiya yarımadası, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı adlar altında tanınsa da, ən geniş yayılan Anadolu adıdır, amma bu məqalədə coğrafiya elmində qəbul edilmiş anlayışlardan istifadə olunur.

rəğmən ilk rasionel elmi baxış məhz bu dövrdə Çində meydana çıxmışdı (68, 438-455; 195, 159-197). Belə bir şəraitdə artıq e.ə. I minilliyin I yarısında Çində “Vuruşan çarlıqlar” adlı tarixi mərhələdə bir-birinin ardınca iki hərbi traktat meydana çıxdı. Bunlardan biri e.ə. VI-V yüzilliklərə aid edilən Sun Szinin “Müharibə sənəti” əsəri, digəri isə e.ə. V-IV yüzilliklərə aid olan U-Szinin “Müharibə sənəti” əsəridir (184; 8, 13-17). Düzdür bu əsərlərin hər ikisi əyani tələblərə uyğun və poetik tərzdə tərtib olunub və bunlarda müharibənin mənşəyi məsələsinə bilavasitə toxunulmur amma, bu hərbi nəzəriyyə və fəlsəfə baxımından çox vacib əsərdir (184). Şərqdə ikinci bu tərzdə əsər gecikmə ilə Qədim Hindistanda meydana çıxdı. Ehtimal olunur ki, e.ə. IV yüzillikdə Kautu adlı braxman “Artxaşastra” (sanskritcədən tərcümədə siyasi-maddi mənfəət haqqında təlim, elm deməkdir) adlı dövlətin idarə edilməsi ilə bağlı əsəri Hindistanda Mauriya sülaləsinin imperiya siyasətinə uyğun tərtib etmişdir (195, 75). Dövlət idarəsinin əsasını isə hərbi işi və döyüş sənəti təşkil edir. Bu səbəbdən əsərin çox hissəsi hərbi xarakterlidir və ilk hərbi traktatlardan hesab olunur (121).

“Riqveda”, “Ramayana və Mahabharata”, “Avesta”, “Kitabi-Dədəm Qorqud”, “Kral Artur”, “Nubilunqlar haqda saqa” və “Koroğlu” kimi bədii və dini əsərlərə istinad problematik və ziddiyyətlidir. Çünki, bunlar çox sonralar yazarlar və mirzələr tərəfindən qeydə alınıblar. Bu əsərlər özlərində şifahi irs ilə birgə yazıya alındığı dövrün bir çox xüsusiyyətlərini əks etdirirlər. Bu səbəbdən xüsusilə, Hindistanda yazı ənənəsi ilə bağlı məsələlərdə diqqətli və ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Müharibə və hərbi sənəti baxımından ikinci böyük irəlləyiş Antik Yunan-Roma mədəniyyətləri ilə bağlıdır. Məhz e.ə. I – eramizin I minilliklərində təşəkkül tapıb, dünya hegemonluğu uğrunda müvəffəqiyyətlər qazanmış gənc “Qərb sivilizasiyası” hərbi işi, döyüş sənəti və müharibə haqqında fəlsəfi-siyasi fikirlərin yaranmasında da üstünlük qazandı.

E.ə. I minillikdə - eramizin I minilliyində ilk olaraq Qədim Şərqi Çin və Hindistan kimi bölgələrində yaranan və inkişaf edən hərbi sənəti və fəlsəfi Qədim Qərb sivilizasiyasının ilk beşiyi olan Qədim Yunanıstanda, daha sonra isə Qədim Romada meydana çıxdı. Hər iki mədəniyyət mərkəzi qonşuları ilə kəskin mübarizə şəraitində təşəkkül tapdıqlarından tez bir zamanda dövrün qabaqcıl hərbi nailiyyətlərinə yiyələnəyə müvəffəq olmuşdular (144; 145; 155; 126; 125.). Məhz burada hərbi sənətinin mühüm yenilikləri yaşamaq haqqı qazandı. Strategiya (174, 552-553) və taktika (174, 561-562) kimi mühüm hərbi sahələri meydana çıxdı və sistemli bilik sahələrinə çevrildilər. Hərbi texnologiya (174, 101-111; 107, 128-129) sahəsində ciddi işlər görüldü və ilk dəfə global hegemonluq uğrunda hərbi səfərlər və kampaniyalar həyata keçirildi (177). Antik dövrün hərbi tarixi, fəlsəfi, sənəti və nəzəri fikri haqqında kifayət qədər tədqiqat və araşdırma ol-

duğundan qısaca olaraq bunu qeyd etmək lazımdır ki, məhz Qərb sivilizasiyasının sayəsində elmi biliklərin sistemləşməsi (160) gerçəkləşdi və hərbi elminin (militalogiyanın və ya hərbişünaslığın) faktiki əsası da məhz bu zaman qoyuldu (183; 198; 190).

Qeyd edildiyi kimi müharibə ilə bağlı ilk nəzəri və fəlsəfi əsərlər Qədim Şərqdə meydana gəlmişdir. Bu baxımdan Şərq ölkələri həmçinin orta əsrlərdə də, müharibə problemi ilə ciddi şəkildə məşğul idilər. Həm Çində, həm Hindistan və İranda, həm müsəlman Şərfində, həm də erkən Türk Dünyasında (41, 43-183) bu məsələ diqqət mərkəzində idi. Lakin müharibənin mənşəyi və təkamülü ilə bağlı məsələlər işıqlandırılmırdı. Əsasən bu dövrdə hərbi əxlaq, hüquq, döyüş qaydaları, nizam-intizam və musiqi, hərbi ierarxiyası və silahsızlıq məsələləri xüsusilə işlənir və araşdırılırdı. Bu, dövrün ideoloji mühitindəki köklü dəyişikliklər ilə əlaqədar idi.

Ərəb Xilafətinin yaranması və işğalları ilə bağlı İslam dininin ideoloji-əxlaqi cəhətləri müsəlman ölkələrindəki hərbi işinə, döyüş sənətinə, hərbi əxlaqi-ideologiyaya və təbliğata bilavasitə təsir göstərmiş oldu (27, 140-141, 200-208). İlk öncə İslamın ideoloji tərəfi onun əsas kitabı olan “Qurani-Kərim”də əks olunmuşdur (44). Burada “Əl-Bəqərə”, “Əl-Ənfal”, və “Əl-Fəth” surələrində mübarizə aparmaq, ordular, hərbi hazırlıq və mənəvi hazırlıq məqamları əks olunmuşdur. Məsələn üçün Əl-Bəqərə surəsində deyilir: “Sizinlə vuruşanlarla siz də Allah yolunda vuruşun, lakin həddən kənara çıxmayın” (44, 20). Və yaxud əl-Fəth surəsində yazılmışdır: “Göylərdəki və yerdəki ordular Allahın ixtiyarındadır, Allah biləndir, hikmət sahibidir!” (44, 390). Əl-Ənfal surəsində isə hətta hazırlıq barədə bəhs olunur: “Allahın düşməni və öz düşməni, onlardan başqa sizin bilmədiyiniz, lakin Allahın bildiyi düşmənləri qorxutmaq üçün kafirlərə qarşı bacardığınız qədər qüvvə və döyüş atları tedarük edin” (44, 122-123).

Ərəb Xilafətinin meydana gəlməsi və geniş işğallar prosesində imperiyanın yaranması ilə əlaqədar olaraq hərbi biliklərə ehtiyac yaranır. Ona görə də, müsəlman dünyasında hərbi traktatlar yazılmağa başlayır. Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrinin kitabxanalarında yüzdən çox belə traktat olduğu barədə fikir söylənmişdir. Onların az bir qisminin öyrənilməsi əsasında *İslam hərbi sənətinin VII-XVIII yüzillərdə dörd mərhələdən keçdiyi* qeyd olunur. Bunlar bilavasitə hərbi sənətinə həsr edilmişdir (56, 302, 184-192). Xilafətin hərbi-siyasi tarixi ilə bağlı çox saylı tədqiqatları nəzərə alaraq ərəb istilaları və *müsəlman hərbi işi* ilə bağlı aşağıdakı məsələləri izah etmək vacibdir (83; 84; 85; 86; 192; 152, 6-38). Məhz nəzəri aspektdən savaşa sənətinə yanaşma öz tənqidi və tətbiqi xüsusiyyətləri ilə İslam İntibahı ilə bağlı biliklərin inkişafı ilə əlaqədar idi. Müsəlman ölkələrinin sərkərdələri, döyüşçüləri və hərbi xadimləri həm strateji, həm əməliyyat, həm də, taktiki olaraq öz hərbi əməliyyat və kampaniyalarında əyani vəsaitlərdən

istifadə edirdilər. İlk savaşı və döyüş dərsləri faktiki olaraq müsəlman-feodal cəmiyyətində meydana gəldi (3; 51; 152, 46-123).

Orta əsrlərin dəyərli yadigarı olan əsərlərdə savaş mövzusu aktual məsələlərdən biri idi. Belə əsərlərdən ən vacibləri sırasınada Kutadqu-Bilik (67, 170-178; 205), Divani-Lüğət-it Türk, Qabusnamə (45, 92-94, 188-190, 206-207), Siyasətnamə (37, 96-97, 112), Oğuznamələr (20; 50; 191), “Monqolların gizli tarixi”(35), Zəfərnəmələr (16; 36), Baburnamə (69; 76; 119), Əxlaqi-Nasiri (62, 198-199) və Qəhrəmanlıq dastanlarını (46) qeyd etmək olar. Bəzi istisnalarla “Kitabi-Dədəm Qorqud” dastanında dövrün hərbi gerçəklik və baxışlarının əks olunduğunu qəbul etmək olar (56, 302; 30; 46, 45-64; 73; 29). Azərbaycan xalqının görkəmli xadimlərinin ədəbi və fəlsəfi əsərlərində savaş məsələsi öz aktuallığını saxlayırdı. İstər Nizami Gəncəvinin, istər Məhəmməd Füzulinin, istərsə də Nəsirəddin Tusinin yaradıcılığında dövlət siyasətində müharibənin son çıxılmaz hal olması vurğulanır, qanlı və qarətçi savaşlar tənqid olunur və humanist baxışlar önə çəkilir (171, 66, 85, 103).

Dövrün feodal xarakterindən irəli gələrək qəhrəmanlıq eposları hərtərəfli yayılmış və məşhurluq (şöhrət) qazanmışdılar. Eynilə Xristian Dünyasında da bənzər mənzərə müşahidə olunurdu. Dövrün hərbi işi, döyüş sənəti və *əsgəri bilikləri* haqqında mülahizələri qəhrəmanlıq saqalarında (167,72-81,128-154) və eposlarında (167,182-233) öz əksini tapırdı. Xüsusilə “Nibelunqlar haqqında mahnı”, El-Sid haqqında ispan eposları və Anqlo-sakson qəhrəmanlıq eposları sırası xalqın müharibəyə və savaş sənətinə olan münasibətini az-çox özündə əks etdirən qaynaq kimi əhəmiyyətli sayılır (168,17-64,121-156, 261-273) Bu baxımdan ciddi irəliləyiş Bizansda özünü göstərirdi. Katolik və Provaslav Avropası hələ də, hərbi demokratiyadan qalma ənənələr (127,601) və *Roman-German hərbi işinin*⁵ təsiri altında idi.

Ərəb Xilafətinin ən qüdrətli çağında: eramızın VIII-IX yüzilliyində hərbi baxımdan mübarizə qabiliyyətli böyük dövlətlərdən yalnız Bizans imperiyası xarici siyasətdə hücum mövqeyi nümayiş etdirə bilirdi(187; 188; 189). Bunun səbəbi həmin zaman dövlətin başına istedadlı və bacarıqlı hərbi bilikli hökmdarların gəlməsi idi (89, 78-87; 141). Ümumiyyətlə, Bizans imperiyası üçün müharibə diplomatik imkanların tükəndiyi ən son vasitə idi və ona hazırlıq çox diqqətlə aparılaraq, risksiz gerçəkləşdirilirdi (106, 490). Bizans ordusu özündə həm Antik, həm Barbar, həm də Şərq ənənəsini təcəssüm etdirə bilmişdi (106, 170-182).

⁵ Roman-German hərbi işi anlayışı Gec Roma İmperiyası dövründə german tayfalarının Antik mədəniyyət ilə qarşılıqlı təsiri nəticəsində eramızın II-IV yüzilliklərində formalaşmış olduğu və sonralar hunların, avarların və bulqarların ciddi təsirinə məruz qalmış hərbi işi və döyüş ənənəsidir.

Qərbi Avropanın hərbi işi, döyüş sənəti və savaşı etikasında ciddi dəyişikliklər və irəlləyişlər tarixə Səlib müharibələri (Xaçlı yürüşləri) kimi daxil olmuş Orta Əsrlərin ilk iri miqyaslı hərbi kampaniyası ilə əlaqədar baş verdi (116; 202; 193, 415-562). Bu hadisə katolik Avropanın və müsəlman Şərfinin ideoloji təfəkküründə ciddi və silinməz izlər qoydu ki, bunun mirasını hər iki mədəniyyətin və ideologiyanın daşıyıcıları müasir dövrdə də müşahidə edirlər (193, 562-586; 25, 589-616). Avropanın xristian cəngavərləri və onların təşkil etdikləri hərbi-dini cəmiyyətlər Yaxın və Orta Şərqdə hərbi və mədəni inkişaf baxımından çox ciddi rəqiblər ilə qarşılaşdılar ki, bunun da məntiqi nəticəsi olaraq ağır məğlubiyyətə uğradıldılar (113, 135-149; 74, 10-54; 65; 90; 15;). Bu baxımdan Azərbaycanda da, bütün Şərqdə olduğu kimi hərbi işi və döyüş sənəti ciddi tərəqqi dövrü keçirirdi (21, 76-110). Bunun başlıca səbəbi *Türk dövründə*⁶ tarixi Azərbaycan torpaqlarının birmənalı türk savaşı sənətinin təsirinə məruz qalmasıdır. Bu tendensiya Yaxın və Orta Şərqdə *Oğuzlaşma* ilə bağlı davam etdi (113; 161; 15, 230-280).

Müharibənin mahiyyətilə bağlı ilk ciddi əsərlər və fikirlər Avropa intibahı zamanı və ondan sonra meydana çıxdı. Lakin, XV-XVI yüzilliklərdə müsəlman Şərfində bir sıra memuar və narrativ xarakterli əsərlərdə müharibə tematikasında inkişaf müşahidə olunurdu. Misal üçün Baburnamə və Böyük Moğol imperiyası zamanına aid olan əsərlərdə, Osmanlı İmperiyası dövrü sənədlərində və Səfəvi səltənətinə aid bəzi yaradıcılıq nümunələrində savaşı sənəti və onun mahiyyətilə bağlı ilk fəlsəfi fikirlər formalaşmaqda idi (170, 153-175; 34, 112-176; 12). Lakin, təəssüf ilə qeyd edilə bilər ki, Şərfin bir çox ölkələrində ordu quruculuğu və hərbi iş geriləmə tendensiyası yoluna keçmişdi (13, 248-250; 34). Türk-müsəlman Şərfində döyüşün və müharibənin taleyini sistemli və elmi yanaşma yox, hərbi komandanlığın sərkərdəlik bacarığı və məharəti həll edirdi (147; 99; 100). Bu isə belə bir komandanın yoxluğu şəraitində ordunun məğlubiyyətinə və qoşunun məhvə gətirib çıxarırdı. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri Osmanlı İmperiyasının savaşı sənəti, hərbi işi və hərbi diplomatiyası idi (163, 81-117; 63, 288-290). Misal üçün işğal olunan torpaqlar ilə bağlı qonşu dövlətlərə “Fəthnamələr”in göndərilməsi və “Osmanlı Sülhü” məsələləri diqqətəlayiq məsələlərdəndir (63; 40). Osmanlı imperiyasının döyüş meydanlarındakı uğuru məhz ordusunun XV-XVI yüzilliklərdə yetərinə müasir olması və yüksək təşkilatlanma xüsusiyyəti ilə bağlı idi (64; 28; 91).

Orta Əsrlərin sonları hərbi işində və döyüş sənətində, xüsusilə də, hərbi fikir və nəzəriyyəsinə ciddi dəyişikliklər ilə müşayiət olundu. İtaliya və

⁶ Türk dövrü Son Antik çağda və Erkən Orta əsrlərdə türk xalqlarının siyasi-hərbi və mədəni yüksəlişi ilə bağlı geniş yayıldığı və hegemonluq qazandığı mərhələni əks etdirir ki, bunun əksi özünü çox sayılı maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrində tapmışdır. Bu termin Azərbaycan elmində ilk dəfə Q.S. İsmayızadə tərəfindən işlədilib.

sonra bütün Qərbi Avropada baş qaldırmış intibah, xristian Avropasındakı reformasiya, əksreformasiya və dini mübarizə, Osmanlı İmperiyasının genişlənməsi, Roma papasının nüfuzunun sarsılması, rasionel və dünyəvi elmlərin inkişafı və bunun iqtisadiyyata və texnologiyaya mütərəqqi təsiri, Böyük Coğrafi Kəşflər və onun ardınca başlanan müstəmləkə işğalları və Avropa kolonializmi siyasəti və nəhayət milli dövlətlərin təşəkkülü prosesi eramizin XV-XVII əsrlərində Avropada inqilabi və dərin dəyişikliklərə gətirib çıxartdı(72; 128; 130; 129; 149; 172; 186). Belə bir dövrdə ilk olaraq İtaliyada hərbi sənətilə bağlı əsərlər meydana gədi. Nəzərə alınmalıdır ki, bu əsərlər öz primitiv və antik çağda heyranlığı ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn üçün diqqətə layiq əsərlərdən biri Nikkolo di Makiavellinin (Nicolaus Machiavellus) “Savaş sənəti haqqında” traktatıdır(150; 121, 291-541). Eyni sözləri XVII yüzillikdə yaşamış çin hərbi nəzəriyyəçisi Sze Syuan haqqında da söyləmək olar. Onun “Yüz fəsildə hərbi qanunu” əsəri ona qədər yazılmış çin hərbi traktatlarının məcmusunu təşkil edir (197). Bu əsər hərbi strategiya aspektindən çox dəyərlidir. Avropada Şimal intibahının görkəmli nümayəndəsi Rotterdamlı Erazm XVI yüzillikdə müharibəyə humanizm baxımından yanaşmış və özünün “Dünyanın şikayəti” əsərində savaşları bütün bəla və bədbəxtliyin səbəbi kimi qiymətləndirmişdir. (103, 91-104; 203). XVI-XVII yüzilliklərin görkəmli holland hüquqşünas-alimi Hüqo Horatsi özünün “Müharibə və sülh hüququ haqqında üç kitab”ında beynəlxalq münasibətlərdə savaş amilinin müstəsnalığını vurğulamış və azad dənizçilik məsələlərini qabartmışdır (111). Onun beynəlxalq münasibətlərə töhvəsi əvəzsiz olmuşdur. Xüsusilə, “təbii hüquq” və “xalqların hüququ” prinsipləri onun əsərinin ana xəttini təşkil edir (103, 109-132).

Ümumiləşdirərək tam şəkildə söyləmək olar ki, hərbi nəzəriyyə, təlim və politologiyanın əsası məhz XVI-XVIII yüzilliklərdə Qərbi Avropada qoyulmuş oldu. Bu dövrün görkəmli xadimlərinin əsərləri müharibə, onun mənşəyi və öyrənilməsi probleminə bu və ya digər şəkildə toxunurdu. Belə xadimlər sırasında M.Monteni, P.Blez, Ş.L.Monteskyö, J.J.Russo, P.J.Prudon, T.Hobbs, C.Lokk, İ.Bentam, T.Peyn, T.Cefferson, V.F.Hegel, İ.Q.Fixte, İ.Q.Herder, A.Şopenhauer, F.Nitsşe, U. Penn, İ.Kant və V.F.Malinovskini qeyd etmək olar (24, 39-53;103, 109-169). XVIII-XIX yüzilliklər Avropa tarixi həmçinin, siyasi-hərbi hadisələr baxımından da zəngin idi. Bu dövrdə burjuva inqilabları və onların meydana gətirdiyi vətəndaş müharibələri, “Böyük Fransa burjuva” inqilabı və onun nəticəsində Napoleon Bonapartın Avropanı istila etməsi, bu istilaya qarşı mübarizə Avropanın hərbi işinə və savaş sənətinə xeyli yeniliklər gətirmiş oldu (153; 182; 140). Lakin, XIX yüzilliyin hərbi tarixi və savaş sənəti baxımından yeri çoxsaylı müharibələr və hərbi əməliyyatlar ilə yox, müharibəyə dair epoxal traktatlar ilə bağlıdır. Bu dövrün hərbi elmi və savaş sənəti baxımından şah əsəri hərbişünas-

miş alman dövləti olan Prussiyada meydana çıxdı. Bu əsər Karl Filipp Qotfrid fon Klauzevitsin çoxillik təhlil və tədqiqinin məhsulu kimi müharibənin mahiyyətinə və onun aparılmasına dair ən əsaslı traktat idi. Əsər ilk olaraq almanca 1832-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Daha sonra çoxsaylı dillərə tərcümə edilmiş və uzun müddət hərbi akademiyalarda tədris vasitəsi rolunu oynamışdır. Əsər öz nəzəri və fəlsəfi əhəmiyyətini müasir dövrdə belə itirməmişdir (9; 136; 137; 138; 139). Məhz bu əsər ilə Alman hərbi nəzəriyyəsi yeni müharibə erasının başlanğıcını qoydu. Sonradan Almaniyanın görkəmli siyasət və hərbi xadimləri əyani olaraq hərbi sənətini ölkənin birləşdirilməsi və güclənməsində istifadə etdilər. Bu baxımdan O. Bismarkın fəaliyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır (81; 82). Alman hərbi fikrində, savaşa sənəti və onun tarixinin öyrənilməsində Marksizm təlimi ciddi rol malikdir. K. Marks və F. Engelsin hərbi işi, savaşa sənəti, ordu quruculuğu və sair ilə bağlı yazıları hərbi-nəzəri fikrin inkişafına əvəzsiz töhfədir (201). K. Marks və F. Engelsdən sonra hərbi keçmişə dialektik-materializm mövqeyindən yanaşan bir çox araşdırmaçıları olmuşdur (156). Ümumilikdə Almaniyada militarist baxışlar ilə yanbayan pasifist, sosial-liberal və kommunist baxışların inkişafı müharibəyə və onunla bağlı məsələlərə xeyli rəngarənglik və rasionallıq qatmışdır (148, 238-240, 277-279; 33.).

XIX yüzillikdə Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixində hərbi məsələsindən bəhs edərkən H. Hüseyinovun möhtəşəm tədqiqat əsərinə toxunmamaq olmaz (114). Azərbaycanda ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində hərbi məsələlərə nəzəri yanaşma ilk dəfə məhz XIX yüzilliyin ikinci yarısında baş verdi (114, 222-226). Bu dövrdə Osmanlı imperiyasında, Yaponiyada və bir sıra Asiya ölkələrində milli şüurda oyanış ilə bağlı hərbi baxışlar aktualıq qazandı. Rusiyada hərbi sənəti və hərbişünaslıq imperiyanın durmadan müharibə aparması zərurətindən irəli gələrək sürətlə inkişaf edirdi. Rusiya imperiyasında hərbi fikir, savaşa sənəti, hərbi işi, və digər müharibə ilə bağlı sahələrdə əhəmiyyətli əsərlər yaradıldı (92; 143; 181).

XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin birinci yarısında artıq püxtələşmiş geosiyasət sahəsi özünün görkəmli xadimləri ilə müharibəyə dair say-sız-hesabsız yazılar, əsərlər, mühazirələr və çıxışları ilə zəngindir (103, 201-418). Müharibənin mənşəyinə bilavasitə toxunmuş dövrün görkəmli şəxsiyyətləri sırasına Fridrix Ratsel (Xalqşünaslıq), Alfred Teyar Mehen (Dəniz gücünün tarixə təsiri), Helford Makinder (Tarixin coğrafi oxu), Rudolf Staynmes (Müharibənin fəlsəfəsi), Q.İ. Nikolai (Müharibənin biologiyası) və digərlərini aid etmək olar. Müasir geosiyasət XX yüzilliyin II yarısı və XXI yüzillikdə ənənəyə sadıq qalaraq müharibə mövzusunda, onun mahiyyətindən, mənşəyi və səbəblərinin araşdırılmasından yan keçmədi. Əsərlərinə toxunmaq istədiyimiz tədqiqatçılardan xüsusən Fernan Brodeli, Z.K. Bjezinskini, Samuel Hantinqtonu, V.S.-Tyan-Şanskini və L.N. Qumil-

yovu qeyd etmək olar (103, 419-999; 6; 112; 80; 5). Sovet dövrü Rusiya hərbi fikrindən, nəzəri-fəlsəfi və konseptual baxışlarından bəhs edərkən, onların birmənalı olaraq bütün baxışlar və mövqeylər Marksizmə və Leninizmə bağlanılır (169; 200; 79). Bu səbəbdən XX yüzillik rus hərbi sənəti və işindəki nəzəriyyələr heç bir orijinallığa malik deyildir. Bu tendensiya özünü hərbi tarixinin tədrisində də, göstərir. Sovet elminin hərbi tarixinə ideoloji münasibəti özünü tədris vasitələrində daha aydın büruzə verir (120, 3-9).

Müharibənin mənşəyi ilə bağlı çağdaş nəzəriyyə və təlimlər ayrıca araşdırma mövzusu olduğundan onlar haqqında geniş bəhsin gələcək tədqiqatlarda verilməsi məqsəduyğundur. Xüsusilə, müharibənin fəlsəfi anlamı haqqında XIX-XXI yüzilliklərdə əhatəli və dərin əsərlər yaranmışdır (176,29-31). İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, insan övladı istər ibtidai, istər müasir cəmiyyətdə yaşasa da kamil və düşüncəli varlıq kimi hələ tam formalaşmayıb. İnsanın mənşəyi və təkamülü hələ də, dərin və geniş araşdırma predmeti olaraq qalır (165, 454-469; 146, 8-11; 199, 337-343; 88; 108; 109; 110; 117; 118; 142; 158). Bu məsələ maddi-mədəni irsi tədqiq edən elm sahələrinə də, xüsusəndə arxeologiyada öz aktuallığını saxlayır (47; 49; 75; 122). Bu səbəbdən insanı savaşa və hərbişməyə sövq edən psixoloji, fizioloji, bioloji, iqtisadi, demografik, siyasi-ideoloji, antropoloji (irqi), etnik (lingvistik) və mənəvi (dini) motivasiyaların varlığından, təbiətindən, təsir gücü və fəallığından asılı olaraq bəşəriyyət hərbi və zor tətbiqinə daim meyli etmiş və bunu əsaslandırmaq üçün müxtəlif təlim və nəzəriyyələr meydana çıxartmışdır. Bu nəzəriyyələr və konseptual-baxışlar müharibənin mənşəyi problemi ilə yox, onun gərəkliliyi məsələsi üzərində daha fəal iş gördüyündən bu məqalədə onların işıqlandırılması məqsədyönlü deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Algaze G. The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization. The Sumerian World. Edited by Harriet Crawford London, Routledge, 2013, 688 p.
2. Ancient armies of the Middle East. Editor Windrow M. Oxford, Osprey, 1999, 51 p.
3. Arab Archery. An Arabic manuscript of about A.D. 1500 "Book on the Excellence of the Bow and Arrow" and the Description thereof. Translated by N. A. Faris and R. P. Elmer Princeton, New Jersey, PUP, 1945, 187 p.
4. Battlefield Archaeology: A Guide to the archaeology of conflict. Practical Guide Series 8. T.Sutherland and M. Holst. York, BAJR, 2005, 67 p.
5. Bjezinski Z.K. Böyük şahmat taxtası. Amerikanın hökmranlığı və onun geostateji imperativləri. İngiliscədən tərcümə: Y. Əsədov. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2011, 328 s.
6. Braudel, F. A History of Civilizations. Translated by R.Mayne. New York, Penguin Book, 1995, 600 p.

7. Bronze Age Warfare. Osgood R. and Monks S. with Toms J. Sutton, SPL, 2000, 161 p.
8. Çimen A. Tarihi deęiřtiren askerler. İstanbul, Timař, 2011, 352 y.
9. Clausewitz, Carl von. On War. Edited and Translated by M. Howard and P. Paret. Princeton, New Jersey, PUP, 1989, 732 p.
10. Cultural norms, war and the environment/Edited Arthur H. Westing. Oxford, OUP, SIPRI, 1988, 177 p.
11. Dennen, J. M. G. V. D. The origin of war: the evolution of a male-coalitional reproductive strategy. Groningen, GUP, 1995, 843 p.
12. Donuk, A. Eski Türk devletlerinde idari ve askeri ünvan ve terimler. İstanbul, TDAV, 1988, 109 y.
13. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, Azərnəşr, 1993, 301 s.
14. Əhmədov S.Ə., Cəfərova E.B. Azərbaycanın orta əsr silahları (arxeoloji materiallar əsasında). Bakı. Elm, 2005, 156 s.
15. Əkbər N. Nəcəf. Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından - əsrə qədər). Bakı, Qanun, 2010, 756 s.
16. Əli Yəzdi Şərəfəddin. Zəfərnəmə./farscadan tərt.e.d. Vaqif Piriye. Bakı, Azərnəşr, 1996, 80 s.
17. Əliyev N.A. Azərbaycanın hərbi tarixi. 1-ci hissə (Azərbaycanda qədim dövrdə hərbi tarixi hadisələr). Bakı, 2016, 144 s.
18. Əliyev N.A., Əhmədov S.Ə. Şirvanşahlar dövlətinin hərbi-dəniz donanması (IX-XIII əsrlər). Bakı. AAHDM, 2003, 116 s.
19. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1997, 520 s.
20. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Farscadan tərt. R.M. Şükürovanındır. Bakı, Azərnəşr, 1992, 72 s.
21. Firudin Ağasıoğlu. Azərbaycan türklərinin İslamaqədər tarixi. (Doqquz Bitik); III Bitik: Azərbaycanda qurulan qədim dövlətlər. Bakı, Ağrıdağ nəşriyyatı, 2014, 512 s.
22. Frangipane, M. Yakın Doğuda devletin doğuşu./italyanca çev.Z.Z.İlkgelen. İstanbul, Kanaat Basımevi, 2002, 326 y.
23. From Sumer to Rome: The Military Capabilities of Ancient Armies. R. Gabriel and A. Metz. New York, Greenwood Press, 1991, 208 p.
24. Həşimov Davud. Hərbi politologiyanın problemləri. Bakı, Azərnəşr, 2003, 144 s.
25. Hillenbrand, Carole. The Crusades. Islamic Perspectives. Edinburgh, EUP, 1999, 649 p.
26. Kalkan E. Uruk yayılım kuramları tarihteki en eski koloniciler barışçılar mı savaşçılar mı? İstanbul, Ege Yayınları, 2015,144 y.
27. Kandemir Yaşar. Örneklerle İslam ahlakı. İstanbul, Nesil, 2005, 304 y.
28. Karal E.Z. Osmanlı tarihi. V. Cilt. Ankara, TTK Basımevi, 1988, 278 y.
29. Kitabı-Dədə Qorqud Ensiklopediyası. İki cildə, II cild. Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 567 s.

30. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
31. Laffin John. Digging up the Diggers’ War. Singapore, Fong and Sons Press, 1993, 106 p.
32. Lawrence H. Keeley. War before Civilisation: The Myth of the Peaceful Savage, Oxford, Oxford University Press (OUP), 1996, 272 p.
33. Liebknecht, Karl. Militarism. New York, B.W. HUEBSCH, 1917, 178 p.
34. Lorge, Peter A. The Asian Military Revolution. From Gunpower to the Bomb. Cambridge, CUP, 2008, 188 p.
35. Monqolların gizli tarixi. /Türkcə, rusca və almanca nəşrləri əsasında tərcümə edən və ön sözün müəllifi: R.Əskər Red.: T.Hacıyev. Bakı, MBM, 2011, 360 s.
36. Nizaməddin Şami, Zəfər-namə/uyğunlaşdırma akad. Z.M. Bünyadovun. Bakı, Elm, 1992, 40 s.
37. Nizamülmülk. Siyasətnamə/ farscadan tərcümə R.Sultanovundur. Bakı, Elm, 1989, 212 s.
38. Nomads, tribes, and the state in the Ancient Near East. Cross-disciplinary perspectives. Edited by J. Szuchman. Chicago, CUP, 2009, 288 p.
39. Oakesshott R.E. The Archaeology of weapons. Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry.
40. Ortaylı İlber. Osmanlı barışı. İstanbul, Timaş yayınları, 2008, 240 s.
41. Orxon-Yenisey abidələri. Əbülfəz Rəcəbov və Yunis Məmmədov. Bakı, Yazıçı, 1993, 400 s.
42. Paleorient. Pluridisciplinary Journal of Prehistory and Protohistory of South-western and Central Asia. Paris: CNRS, 2014/40.2
43. Politologiya. İzahlı lüğət. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 352 s.
44. Qurani-Kərim Məali, ərəb dilindən tərcümə Z.M.Bünyadov və V.M. Məmmədaliyev. Bakı, Qismət, 2006, 478 s.
45. Qabusnamə/ farscadan tərcümə R.Sultanovundur. Bakı, Azərnəşr, 1989, 237 s.
46. Qəhrəmanlıq dastanı. Çobanov M.N. və Çobanlı M.M. Bakı, Təhsil, 2000, 112 s.
47. Quliyev F.E. Azərbaycanın kurqan qəbirlərində at dəfni. Bakı, Elm, 2008, 300 s.
48. Raymond C. Kelly. Warless Societies and the Origins of War, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2000, 208 p.
49. Rəhimova M.N. Azərbaycanın qədim metallurgiyasında sürmə. Bakı, XUN, 2011, 228 s.
50. Rəşidəddin. Oğuznamə. Anadolu türkcəsindən çev. İ.M.Osmanov. Bakı, AME NPB, 2003, 108 s.
51. Saracen Archery. An English version and exposition of a Mameluke work on archery A.D. 1368. London, The Holland Press, 1970, 137 p.
52. Seçilmiş əsərləri üç cilddə. K.Marks və F.Engels. Cild 1. Bakı, Azərnəşr, 1978, 661 s.

53. Seçilmiş əsərləri üç cilddə. K.Marks və F.Engels. Cild 2. Bakı, Azərənəşr, 1980, 566 s.
54. Seçilmiş əsərləri üç cilddə. K.Marks və F.Engels. Cild 3. Bakı, Azərənəşr, 1983, 667 s.
55. Sevin V. Anadolu Arkeolojisi. Başlangıçtan Perslere kadar. İstanbul, DER, 2003, 308 y.
56. Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi: Öyrənilmə tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək). Bakı, Elm, 2004, 974 s.
57. Süleymanov M.S. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər hərbi tarixi. Bakı, Elm və Təhsil, 2016, 416 s.
58. Tarihi değışdiren savaşlar. Çimen A ve G.A. Göğebakan. İstanbul, Timaş, 2011, 429 y.
59. The Evolution of War and its Cognitive Foundations. Tooby J. and Cosmides L. Ann Arbor, Michigan, 1988, 14 p.
60. The Sumerian World. Edited by Harriet Crawford London, Routledge, 2013, 688 p.
61. Türk savaş sənəti. Ə.Əsgər və M.Qıpçaq. Bakı, Yazıçı, 1996, 176 s.
62. Tusi, Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nəsiri./farscadan tərcümə R.Sultanovundur. Bakı, Elm, 1989, 256 s.
63. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı devletinin saray teşkilatı. Ankara, TTK Basımevi, 1988, 585 y.
64. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarixi. IV. Cilt. Ankara, TTK Basımevi, 1988, 623 y.
65. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 480 s.
66. Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives. Edited by Otto T., Thrane H. and Vandkilde H. Aarhus, AUP, 2006, 529 p.
67. Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilig./Xaqaniyyə türkcəsindən çevirən K.Vəliyev və R. Əsgər. Bakı, Avrasiya press, 2006, 440 s.
68. Yusifov Y.B. Qədim Şərqi tarixi. Dərslik. Bakı, Bakı Uni.Nəş., 1992, 496 s.
69. Zəhirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə./Çağatayca, türkcə və ruscadan çevirən R. Əsgər. Bakı, BXQR, 2011, 432 s.
70. Авдиев В. И. Военная история древнего Египта. Возникновение и развитие завоевательной политики до эпохи крупных войн XVI-XV вв. до н.э. Том I. Москва, Издательство "Советская наука", 1948, 240 с.
71. Авдиев В. И. Военная история древнего Египта. Период крупных войн в Передней Азии и Нубии в XVI-XV вв. до н.э. Том II. Москва, Издательство Академии наук СССР, 1959, 148 с.
72. Авербух М.С. Войны и народонаселение в докапиталистических обществах. Опыт историко-демографического исследования. Москва, Наука, 1970, 214 с.
73. Агаев Ю.Ш., Ахмедов С.А. Военное искусство тюрок в огузском эпосе «Китаби Деде Горгуд». Баку, OL MMC, 2014, 137 с.

74. Акунов, В.В. Военно-духовные ордена Востока. Москва: Вече, 2012, 352 с.
75. Археология. В начале. Фаган Б., ДеКорс К./пер.с англ. Н.Ю.Струкова. Москва, ТЕХНОСФЕРА, 2007, 592 с.
76. Бабур. Бабур-наме./Пер.с джагатайского М.Салье. Ташкент, ГРЭ, 1986, 464 с.
77. Бертман С. Месопотамия./пер.с англ. А.А. Помогайло. Москва, Вече, 2007, 416 с.
78. Бёртон Ричард Ф. Книга мечей. Холодное оружие сквозь тысячелетия./пер.с англ. Д.Лихачева. Москва, ЗАО Центрполиграф, 2008, 399 с.
79. Бескровный Л.Г. Хрестоматия по русской военной истории. Москва, Воениздат, 1947, 639 с.
80. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва: Междунар.отношения, 2010, 256 с.
81. Бисмарк Отто фон. Мемуары «железного канцлера»/Пер.с нем. Проф. А.С. Ерусалимского. Москва, Эксмо, 2014, 544 с.
82. Бисмарк Отто, фон. Политика есть искусство возможного. Москва: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2015, 160 с.
83. Большаков О.Г. История Халифата: в 4-х томах. Ин-т вост.рукописей РАН. Москва: Вост.лит., 1988, Т.4.-2010, 367 с.
84. Большаков О.Г. История Халифата: в 4-х томах. Ин-т вост.рукописей РАН. Москва: Вост.лит., 1998, Т.3.-1998, 382 с.
85. Большаков О.Г. История Халифата: в 4-х томах. Ин-т вост.рукописей РАН. Москва: Вост.лит., 1993, Т.2.-1993, 294 с.
86. Большаков О.Г. История Халифата: в 4-х томах. Ин-т вост.рукописей РАН. Москва: Вост.лит., 1989, Т.1.-1989, 312 с.
87. Большая Советская Энциклопедия. В 30 томах. Гл.ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. Москва:, «Советская Энциклопедия», 1971. Т.5. Вешин-Газли. 1971, 640 с.
88. Бурлак С. Происхождение языка: Факты, исследования, гипотезы. Москва, Астрель: CORPUS, 2011, 464 с.
89. Византийская культура. Отв.ред. Е.В. Гутнова. Москва, Наука, 1988, 288 с.
90. Владимирский А.В. Саладин. Победитель крестоносцев. Москва: Яуза: Эксмо, 2013, 544 с.
91. Владимирский А.В. Сулейман Великолепный и его «Великолепный Век». Москва: Яуза: Эксмо, 2013, 320 с.
92. Военная мысль в изгнании. Москва, Военный университет, Русский путь, 1999, 595 с.
93. Военное дело древнего населения Северной Азии. /отв.редакторы В.Е. Медведев и Ю.С. Худяков. Новосибирск, Наука, 1987, 222 с.

94. Военное дело древнего населения юга Сибири и Дальнего Востока./отв.редакторы В.Е. Медведев и Ю.С. Худяков. Новосибирск, Наука, 1993, 233 с.
95. Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии./отв.ред. Ю.С. Худяков. Новосибирск, Наука, 1981, 198 с.
96. Военный энциклопедический словарь. Москва, Эксмо, 2007, 1024 с.
97. Военный энциклопедический словарь. Ред.кол.: А.П.Горкин, В.А.Золотарев и др. Москва, БРЭ,РИПОЛ КЛАССИК, 2002, 1664 с.
98. Всемирная история войн: Харперская энциклопедия военной истории, кн. первая 3500 год до Р. Х. - 1400 год от Р. Х Э. Р. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи. Санкт-Петербург: Москва: Полигон, АСТ, 1997, 937 с.
99. Всемирная история войн: Харперская энциклопедия военной истории, кн. вторая 1400 год. - 1800 год. Э. Р. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи. Санкт-Петербург: Москва: Полигон, АСТ, 1997, 894 с.
100. Всемирная история войн: Харперская энциклопедия военной истории, кн. третья 1800 год. - 1925 год. Э. Р. Дюпюи, Т. Н. Дюпюи. Санкт-Петербург: Москва: Полигон, АСТ, 1997, 1016 с.
101. Всемирная история. Т. 1. Москва: Госполитиздат, 1956, 747с.
102. Гавриленко В.Г. Политология. Минск: Право и экономика, 2009, 485 с.
103. Геополитика: Антология. - М.: Академический Проект; Культура, 2006. - 1004 с.
104. Геополитика: Учебник / Под общ. ред. В.А. Михайлова; Отв. ред. Л.О. Терновая, С.В. Фокин. - М.: Изд-во РАГС, 2010. - 368 с. - (Учебник Российской Академии государственной службы при Президенте Российской Федерации.)
105. Нартов Н.А. и Нартов В.Н. Геополитика: учебник для студентов вузов. 4-е изд., прераб. и доп. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Единство, 2007, 527 с.
106. Гийу Андре. Византийская цивилизация/пер.с фр. Д. Лоевского. Екатеринбург, У-Фактория, 2007, 545 с.
107. Гладкий В.Д. Древний мир: Энциклопедический словарь. В.2 т-ч. Т.1. Москва, ЗАО Изд-во Центрполиграф, 1998, 510 с.
108. Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс: Политический срез исторического процесса. Москва, КомКнига, 2007, 240 с.
109. Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс: Эволюция государственности: от раннего государства к зрелому. Москва, Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010, 368 с.
110. Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс: Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства. Москва, КомКнига, 2007, 272 с.
111. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права. Пер.с лат. А.Л. Саккетти. Москва: Ладомир, 1994, 868 с.
112. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. Ленинград, Наука, 1990, 279 с.

113. Гусейн-заде Р.А. Сельджукская эпоха истории Кавказа. Москва, Kremlin Multimedia, 2012, 186 с.
114. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, Азерб.Гос.Изд.-во, 1958, 430 с.
115. Древняя Анатолия. Ред.кол. Б.Б. Пиотровский, В.В. Иванов, В.Г. Ардзинба. Москва, Наука, 1985, 255 с.
116. Заборов М.А. Крестonosцы на Востоке. Москва, Наука, 1980, 320 с.
117. Законы истории. Математическое моделирование исторических макропроцессов. Демография, экономика, войны. Коротаев А.В., Малков А.С., Халтурина Д.А. Москва, КомКнига/URSS, 2005, 344 с.
118. Законы истории: Вековые циклы и тысячелетние треводы. Демография, экономика, войны. /Отв. ред. Н. Н. Крадин. Москва, КомКнига, 2007, 256 с.
119. Захириддин Бабур. Бабур-наме./Пер.с джагатайского М.Салье. Ташкент, Госиздат УзССР, 1948, Баку, Нагыл Еви, 2011, 272 с.
120. Изучение боевого прошлого нашей Родины. Оськин Г.И. и Марачев Н.Н. Пособие для учителей истории. Москва, Просвещение, 1971, 247 с.
121. Искусство войны: Антология военной мысли/сост., Р.Светлова. Санкт-Петербург: Амфора.ТИД Амфора, 2009, 542 с.
122. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку, Nafta-Press, 2008, 304 с.
123. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч.1. Месопотамия. Москва, Наука, 1983, 534 с.
124. История Древнего Востока. Учеб./под ред. В.И. Кузищина. Москва, Высш.шк. 1979, 456 с.
125. История Древнего Рима: Учеб./Под ред. В.И. Кузищина. Москва, Высш.шк. 2000, 369 с.
126. История Древней Греции: Учеб./Под ред. В.И. Кузищина. Москва, Высш.шк. 2001, 399 с.
127. История Европы. Т.1. Древняя Европа. Москва, Наука, 1988, 704 с.
128. История средних веков. В 2 т. Т.1: Учеб./под ред. З.В. Удальцовав и С.П. Карпова. Москва, Высш.шк., 1990, 495 с.
129. История средних веков. В 2 т. Т.1: Учеб./под ред. Н.Ф. Колесниченко. Москва, Просвещение, 1980, 576 с.
130. История средних веков. В 2 т. Т.2: Учеб./под ред. З.В. Удальцовав и С.П. Карпова. Москва, Высш.шк., 1991, 400 с.
131. История человечества. В 8-и томах. Том 1. Доисторические времена и начало цивилизации. Под ред. З.Я. Де Лаата. Москва,Изд.дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2003, 682 с.
132. История человечества. В 8-и томах. Том 2. III тысячелетие до н.э. – VII век до н.э. Под ред. А.Х. Дани и Ж.-П. Моэна. Москва,Изд.дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2003, 549 с.

133. Керимов В.И. Строительное искусство древнейших племенных союзов и государств на территории Азербайджана., Баку, Нафта-Пресс, 2009, 396 с.,
134. Керимов В.И. История развития оборонительного зодчества Азербайджана (с древнейших времен до XIX в) Баку, Нафта-Пресс, 2007, 302 с.,
135. Керимов В.И. Оборонительные сооружения Азербайджана. Баку, Огуз эли, 1998, 132 с.
136. Клаузевиц К. О войне (1-4)/Пер.с нем. А.К. Рачинского. Москва: РИМИС, 2009, 400 с.
137. Клаузевиц К. О войне (5-6)/Пер.с нем. А.К. Рачинского. Москва: РИМИС, 2009, 496 с.
138. Клаузевиц К. О войне (7-8)/Пер.с нем. А.К. Рачинского. Москва: РИМИС, 2009, 336 с.
139. Клаузевиц К. О войне /Пер.с нем. А.К. Рачинского. Москва: Эксмо, 2013, 512 с.
140. Коленкур, Арман де. Наполеон глазами генерала и дипломата/пер с.фр. Москва, Изд. АСТ, 2016, 448 с.
141. Кравчук Александр. Императоры./пер.с пол. Н.В. Селивановой. Москва, Астрель, 2012, 1118 с.
142. Кревельд, М. Ван. Трансформация войны. Пер. с англ. АНО «ИРИСЭН». Москва, Альпина Бизнес Букс, 2005, 344 с.
143. Лееръ. Прикладная Тактика. Санкт-Петербург, Русская Скоропечатня, 1877, 499 с.
144. Ливий Тит. История Рима от основания города. Т.1. Москва, Наука, 1989, 576 с.
145. Ливий Тит. История Рима от основания города. Т.2. Москва, Наука, 1991, 527 с.
146. Ломазофф А. Всемирная история войн. С древнейших времен до наших дней. Москва, Колибри, 2015, 320 с.
147. Лэмб Гаролд. Тамерлан. Правитель и полководец. Пер.с англ. Л.А. Игоревского. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2014, 287 с.
148. Люксембург Р. О социализме и русской революции: Изб.ст., речи, письма. Москва, Политиздат, 1991, 399 с.
149. Маккенни, Р. XVI век. Европа. Экспансия и конфликт/пер.с англ. С.Б. Володиной. Москва, РОССПЭН, 2004, 480 с.
150. Макьявелли Н. О военном искусстве. Сочинения исторические и политические: пер.с итал. Москва: Астрель, 2012, 318 с.
151. Мамедов С.Г. Источники военного права в Азербайджане в XIII-XV вв. Баку, Nafta-Press, 2008, 233 с.
152. Мандзяк А. Воины ислама: Воинский и боевое искусство мусульманских народов/Под общ.ред. А.Е. Тараса. Минск, Книжный Дом, 2008, 416 с.
153. Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. Сухуми, Алашара, 1989, 680 с.
154. Мартынов, А.И. Археология. Учеб. Москва, Изд.Юрайт, 2012, 460 с.
155. Машкин Н.А. История Древнего Рима. Москва, Изд.Пол.Лит. 1947, 679; 1949, 736 с.

156. Меринг Франц. Очерки по истории войн и военного искусства./пер. с нем. В.Я.Голанта. Москва, Военное Издательство Министерства Обороны СССР, 1956, 403 с.
157. Методы археологического исследования: Учеб.пособие. А.И. Мартынов и Я. А. Шер. Москва, Высш.шк., 2002, 240 с.
158. Митюков Н.В. Имитационное моделирование в военной истории. Москва, Изд. ЛКИ, 2007, 280 с.
159. Морально-этические нормы, война, окружающая среда: Пер.с англ. Под ред. И.Т. Фролова. Москва: Мир, 1989, 254 с.
160. Надточаев А.С. Философия и наука в эпоху античности. Москва, Изд. МГУ, 1990, 286 с.
161. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. Москва: Изд. дом «Территория будущего», 2008, 752 с.
162. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса./пер.с англ. М.К. Якушиной. Москва, ЗАО Центрполиграф, 2006, 398 с.
163. Османская империя: Государственная власть и социально-политическая структура. Сборник статей. Москва, Наука, 1990, 337 с.
164. Политология: Учебник/А.Ю. Мельвиль. Москва: Проспект, 2011, 624 с.
165. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии). Москва, Академический Проект; Трикста, 2013, 542 с.
166. Потапов В.В. Милитаризация или конверсия? (анализ буржуазных концепции). Москва, Наука, 1990, 112 с.
167. Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Учеб. Москва, Просвещение, 1974, 399 с.
168. Пуришев Б.И. Зарубежная литература средних веков. Учеб. Москва, Просвещение, 1975, 399 с.
169. Разин Е.А.История военного искусство. Военное искусства рабовладельческого периода. Том 1. Москва, Военное Издательство Министерства Обороны СССР, 1955, 559 с.
170. Рзаев А.Г. История политических и правовых учений в Азербайджане (от истоков до 20 века). Баку, Элм, 2000, 528 с.
171. Рзаев А.К. Очерки истории политико-правовых учений Азербайджана. Баку, Азернешр, 1983, 195 с.
172. Семенов В.Ф. История средних веков.: Учеб./под ред. З.В. Удальцова и С.П. Карпова. Москва, Просвещение, 1975, 590 с.
173. Скопин В.И.Милитаризм. Исторические очерки./Под научной ред. Проф., генерал-майора Н.В.Пуховского. Москва, Военное Издательство Министерства Обороны СССР, 1957. 672 с.
174. Словарь античности./пер.с нем. Отв.ред. В.И.Кузищин. Москва, Прогресс, 1989, 704 с.
175. Словарь философских терминов/Научная редакция профессора В.Г. Кузнецова. Москва: ИНФРА-М, 2010, 731 с.
176. Снесарев А. Е. Философия войны. Москва, Фин.контроль, 2003, 286 с.

177. Снисаренко А.Б. Властители античных морей. Москва, Мысль, 1986, 239 с.
178. Социология. Волков Ю.Г., Мостовая И.В. Учеб./Под ред. В.И. Добренькова. Москва, Гардарики, 2000, 432 с.
179. Социология. Учеб./под ред. В.Н. Лавриненко. Москва, ЮНИТИ-ДАНА, 2000, 407 с.
180. Сражения, изменившие ход истории: с древности до XV века. (Н.И. Девятайкин, А.Н. Галямичев, А.А. Конопленко, В.Н. Парфёнов, А.П. Пашинин, Ю.Г. Степанов). Саратов, Лицей, 2005, 528 с.
181. Суворов А. Наука побеждать. Москва, Воениздат, 1980, 46 с.
182. Тарле Е.В. Наполеон. Москва, Наука, 1991, 464 с.
183. Творцы античной стратегии. От греко-персидских войн до падения Рима/ авт.-сост. Виктор Дэвис Хэнсон; пер.с англ. Б.Сыркова. Москва: АСТ, 2015, 315 с.
184. Трактаты о военном искусстве/ Сунь-цзы, У-цзы; пер.с кит. Н.И. Конрада. Москва, АСТ:Астрель: СПб.: Terra Fantastica. 2011, 606 с.
185. Тураев Б.А. История древнего Востока. В 2 т.-х. Том 1. Ленинград, ОГИЗ, 1936, 361 с.
186. Урланис Б.Ц. История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил Европейских стран в войнах XVII-XX вв. (историко-статистическое исследование). Санкт-Петербург, Полигон, 1994, 562 с.
187. Успенский Ф.И. История Византийской империи. VI-IX в.в. / Сост. Т.В. Мальчикова. Москва: Мысль, 1999, 827 с.
188. Успенский Ф.И. История Византийской империи: Отдел 6. Комнины; Отдел 7. Расчленение империи; Отдел 8. Ласкари и Палеологи. Восточный вопрос./ Сост. Л.В. Литвинова. Москва: Мысль, 1997, 829 с.
189. Успенский Ф.И. История Византийской империи: Период Македонской династии (867-1057)/ Сост. Л.В. Литвинова. Москва: Мысль, 1997, 527 с.
190. Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима (III-I вв. До н.э.). Москва: Наука, 1977, 254 с.
191. Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-наме./пер. с персидского Р.М. Шукюрова. Баку, Элм, 1987, 128 с.
192. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750-1517 гг.)/ 3-е изд. Москва: АСТ: Восток-Запад, 2008, 349 с.
193. Хилленбранд Кэрол. Крестовые походы. Взгляд с Востока: мусульманская преспектива/пер с.англ. Санкт-Петербург, Изд.ДИЛЯ, 2008, 672 с.
194. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Учеб.пос. В.2 ч-х. Ч.1. Москва, Высш.шк. 1980, 328 с.
195. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Учеб.пос. В.2 ч-х. Ч.2. Москва, Высш.шк. 2001, 256 с.
196. Худяков Ю.С. Вооружение кочевников Южной Сибири и Центральной Азии в эпоху развитого средневековья. Новосибирск, Изд-во ИАЭ СО РАН, 1997, 160 с.

197. Цзе Сюань. Военный канон в сто главах. Пер.с кит. В.В. Малявина. Москва: Изд.Европа, 2011, 176 с.
198. Штолл Г.В. Герои Греции в войне и мире. Москва: Скорина, 1992, 304 с.
199. Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens. Дж. Палмер и Л. Палмер/пер.с англ.А.Кулаков, И.Павлова, С.Рысев. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007, 384 с.
200. Эволюция военного искусства: Этапы, тенденции, принципы. В.В.Ларионов, Н.А. Антонов, И.Я. Выродов и др.; Под ред. Ф.Ф.Гайворонского. – Москва, Воениздат, 1987. 246 с.
201. Энгельс, Ф. Избранные военные произведения в 2 томах. Т.1. Москва, Воениздат, 1957, 843 с.
202. Эпоха крестовых походов./под ред. Э.Лависса и А.Рамбо, пер. М.Гершензона. Москва, АСТ; СПб., Полигон, 2007, 1086 с.
203. Эразм Роттердамский. Жалоба мира. Пер слат. Ф.Л. Мендельсона. Москва: Советская Россия, 1991,
204. Эрман Адолф. Государство, армия и общество Древнего Египта. Пер.с англ. И.А. Петровской. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2008, 394 с.
205. Юсуф Хас-Хаджиб Баласагунский. Наука быть счастливым./пер. Н.Гребнева. Москва, Изд.Худож.Лит., 1971, 157 с.

Abstrakt

Savaş, nedenleri ve araştırılması (tarih yazarlığı ve kaynak araştırması)

Orhan Zamanov

“Savaş, nedenleri ve araştırılması (tarih yazarlığı ve kaynak araştırması)” adlı makale tarih bilimine çağdaş bilimsel yaklaşımla yazılmış, savaşın nedenlerine, yani militageneze arkeolojik ve antropolojik bakışın önemine dikkat çekmektedir. Makale iki bölümden oluşmuştur ve probleme genel tahlili içerir. Makalede savaşların ortaya çıkma nedenlerinin araştırılması tarih, tarih yazarlığı ve kaynak araştırması ile ilgili mevcut görüşler değerlendirilmiştir. Makalede savaşın askeri kökleri tarih, tarih yazarlığı ve kaynak araştırması açısından çok kapsamlı kaynak taramasına dayanarak tahlil edilmiştir.

Makalede sözkonusu olan konu yazarın uzun zamandan beri üzerinde çalıştığı ve disiplinlerarası bilimsel çalışmanın başlangıcıdır. Şu makalede yazarın kendi görüşleri ve değerlendirmeleri de yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: savaş, savaşın kökeni, militagenez, askeri tarih ve askeri düşünce

Summary

War, its origin and investigation (historiography and source study)

Orkhan Zamanov

The article of “War, its origin and investigation (historiography and source study)” had been written on the viewpoint of anthropological and archaeological importance into the militarygenesis i.e. the origin of the war, considering the achievements of the modern science. Current article consists of two parts and reflects itself the general analysis of the problem. In this article, existing historical views had generally been interpreted in the parts of historiography and source study and investigation history of the war.

Ideas, thoughts and opinions of the author dealing with the war gained for a long period of time had been reflected in this article. Also, based on the crucial source and literature gathered since 2011, the role and position of the militarygenesis on the human society and culture, especially sivilaziation development had briefly been analysed.

Key words: war, origin of war, militagenes, military history and military thought